

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій Павленко

ЗОЛОТИЙ ВІК БАТУРИНА

(1625—1707 pp.)

1. ПЕРШОПОСЕЛЕНЦІ

Заснування Батурина пояснюється багатьма легендами, міфами. Найбільш авторитетна версія походження майбутньої гетьманської столиці виникла у 1664 році, її виклав у своїй книзі поляк Веспасіан Коховський, який записав свідчення учасників походу короля Яна Казимира проти українського війська.¹ Як відомо, у 1664 році, взявши кілька лівобережних фортець, він підступив до Батурина. Але його передові загони козаки гетьмана Івана Брюховецького не допустили навіть в батуринські хутори.² Фортеця була ж гарно укріплена. Непроступність її, співзвучність слів «Батурин» та «Баторій» сприяло виникненню і поширенню серед учасників походу легенди про заснування міста у 1576 році королем Стефаном Баторієм. Його В. Коховський сприйняв некритично і виклав як істинну у своїх записках. Освічені українські хроністи, літописці XVIII століття, ознайомившись з цим авторитетним друкованим польським джерелом, підігнали-виправили під цю легенду грамоти Стефана Баторія.⁴ Так, польський король насправді заснував Трахтемирів⁵ для «облаштування в ньому лазарету» для хворих і поранених реєстровців⁶, а вже у дослідженні збирача старовини М. Сементовського натрапляємо: «Підтверджуючи цією грамотою права і привілеї козаків Гетманських, Баторій дає Малоросіянам столицю Батурин, замість давньої столиці козаків Черкас».⁷

Оскільки ця версія-легенда домінувала в літописах, перших історичних розвідках, то вона безперешкодно потрапила і в сучасні історичні дослідження.⁸ Насправді ж Баторій ніколи не заснував Батурина. Справа в тому, що територія Чернігівщини і в 1576 році, і в 1600-му належала Московській державі! Після російсько-литовської війни 1500—1503 років до Москви відійшли сіверські землі. Північний сусід зайняв Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Чернігів.¹⁰ За картою Московії Гесселя Герритса 1614 року¹¹ російський кордон доходить аж до Остра і Моровська, що майже за 60 кілометрів від Києва.

Не бачимо Батурина і на карті Московії Т. Меркатора 1594 року¹², мапі І. Магіна 1596 року.¹³ Хоча знову ж таки на них зображено Стародуб, Новгород-Сіверський, інші більш-менш значні міста.

Нічого дивного у цьому нема. Батурин, якщо він вже тоді й був, більше всього являв собою невеличкий хутирець переселенців. Адже територія півдня Чернігівщини у кінці XVI століття загалом ще нага-

дувала безлюдну прикордонну місцевість. Після монголо-татарської навали тут довгий час мало хто ризикував селитись.

На південному прикордонні Московії з Польщею Посульську пустилю¹⁴ отримав для колонізації лише у кінці XVI століття магнат українського походження Олександр Вишневецький.¹⁵ Заселення Прилуччини, Ніжинщини, Комотопіщини почалося активно в основному після Деулінського перемир'я 1618 року між Польщею та Московією, за яким від останньої полякам відійшли сіверські землі з містами Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ.¹⁶

На нашу думку, виникнення Батурина, у першу чергу, було пов'язане з дещо іншими обставинами, зокрема з складною релігійною ситуацією, яка склалася в Україні у кінці XVI століття. У жовтні 1596 року у Бресті-Литовському відбувся собор, на якому частина найвищих церковних ієрархів України проголосила про об'єднання Української православної церкви з Римо-Католицькою.¹⁷

Одночасно у місті проходив опозиційний уніатам собор під головуванням київського воєводи князя Костянтина Острозького. У ньому взяла участь галицькі єпископи Гедеон та Михаїл, дев'ять архімандритів, один ігумен, шістьнадцять протопопів і намісників і понад двісті православних священиків, багато зарубіжних гостей — церковних ієрархів.¹⁸ Вони прокляли відступників. Проте польська влада сприяла насильному насадженню-поширенню церковної унії на українських землях. Православні релігійні діячі принижувались, їх церкви, монастирі закривались.¹⁹ Мирян за вірність прабатьківській вірі називали схизматиками, вони і українські шляхтичі всіляко обмежувались у правах.

Ці утиски і породили масові втечі православних монахів, священиків з Польщі, (особливо Києва) до Московської держави. Там навіть були засновані Донський, Данилівський та інші монастирі з українськими ченцями-переселенцями.²⁰ З'явилося чимало біженців-монахів та монахинь і на Чернігівщині, яка тоді перебувала під владою московських царів.

Синодик Крупицько-Батуринського монастиря не оповідає про те, чому засновниця духовного закладу «инокиня Макрина» «зде сама жила в пустыне долгое время, при церкве малой деревяной, ветхой²¹ и опустелой».²²

Проте деякі промовисті деталі вказують про явний не випадковий її прихід в «пустинь». Синодик називає Мокрину инокинею. Тобто вона змушена була покинути перед цим приходом якийсь монастир. «По той инокине Мокрине, — далі читаємо в Синодику, — стали иноки зде жити и помалу место распространять и монастырь заводити».²³

Зрозуміти таке, на перший погляд, протиріччя не важко: инокиня і ченці могли спільно «место распространять» вимушено, у зв'язку з гоніннями на них на Правобережжі. Про те, що це якраз були поборники православної віри, оборонці духовних основ України, красномовно свідчить важлива деталь — ченці мали Острозьку біблію 1581 року²⁴, видання якої стало найміцнішою зброєю української церкви проти її нападників, принижувачів, відступників. Ще на початку XIX століття у монастирській бібліотеці зберігалось до 375 книг духовного змісту, частина яких видавалась на оборону віри у 1590-х—1620-х роках в Острозі.²⁵

До цього слід додати й те, що о тій порі, у 1603 році, за 70—80 кілометрів південніше Батурина засновується Ладанський Покровський монастир²⁶, ще ближче Густинський монастир²⁷, які стали осеред-

ками ідейної боротьби в Україні проти унії та католицької реакції.²⁸

На початку XVIII століття переважно з тих же причин заснуються й Максаківський²⁹, Макошинський православні монастирі, які розташовані за 20—25 кілометрів від колишньої гетьманської резиденції. Українські заможні шляхтичі вкладають у них значні кошти. Так, волинянин Адам Кисіль фундував у 1642 році Максаківський монастир.³⁰ Староста Овруцький Михайло Вишневецький — у 1612—15 роках — Густинський та Ладинський.³¹

Втікачі — черниці та ченці, відродивши давній монастир на території майбутнього Батурина, до 1650 року, на нашу думку, жили окремо, але поблизу, за однією захисною огорожею-частоколом. Не випадково московський цар у жалувальній грамоті називає монастир «общежительным».³² Він, за описом 1654 року, був «за городом Батурином, в Слободе,³³ над озером, на горі», у ньому «поставлены» две церкви деревянные: во имя Успенія Пресв. Богородицы, другая церковь во имя Живонач. Троицы; в том монастыре игумен Стихий, да черных старцов 30 человек, да монастырских служек и всяких работников 20 челов. Около того монастыря сделан вал земляной; на валу огорожено тыном дубовым колотым; на вороте сделана колокольница рубленая деревяная; около того вала и городбы сделан с трех сторон ров».³⁴

О. Лазаревський справедливо цей монастир не ототожнює з пізнішим, з такою ж назвою, який виник за 6 кілометрів від Батурина з іншого боку Сейму, не «на горі» і не «над озером», а в лісовій низині. Думка дослідника В. Задка про те, що у згаданий вище опис 1654 року «вкралась помилка», бо, «можливо, описуючи сусідній, Кербутовський монастир, переписувачі описали їх обидва як Батуринський або ж Кербутовський монастир був філіалом Батуринського»,³⁵ спростовується документами.

Так, 3 травня 1650 року Богдан Хмельницький видав універсал батуринській ігумені Євгенії Хлевинській з сестрами на право будівництва під Новими Млинами Батуринського Воздвиженського дівочого монастиря.³⁶ Як писала пізніше ігуменія Марія Магдалина Будерова, «в селе Кербутовке церкви никогда не бывало, но сельце к монастырю девичему в 1658 г., устроенному, разными годами селилось и к монастырской церкви принадлежать стало».³⁷ Тобто спочатку у 1658 році з'явився новий жіночий монастир, а потім виникло біля нього село Кербутовка. Про те, що черниці відокремились від ченців з «общежительного» монастиря виразно говорять їх пізніші позови. Ігуменія Євгенія 5 травня 1674 року жалілась царю за спірні села і, зокрема, перевіз через Сейм під Батурином: його «отнимают у них батуринского монастыря игумен Юасаф с братією, не ведомо, почему. И нам бы в государю велеть на те мельницы и на села и на перевоз дать жалованную грамоту».³⁸ У XIX столітті дерев'яний Кербутовський жіночий монастир, мабуть, у зв'язку із зміною русла Сейму, який став підтоплювати обитель, було перенесено в інше місце.³⁹

2. ФОРТЕЦЯ

Досліджуючи появу населених пунктів на території Ніжинського полку, О. Лазаревський прийшов до висновку, що основний пік колонізації цієї місцевості настав у другій чверті XVII століття,¹ коли сюди кинулись захоплювати землі магнати Пясочинські, Осолінські, Пади, Киселі. У 1625 році Ніжин в одній з грамот називається «новооселым городищем»,² приблизно в ті ж роки з'явилися Конотоп, Борзна, Кролевець та інші прикордонні міста «Путивльського рубежу».

У цей же час був заснований і Батурин як місто.³ За королівським дозволом у 1625 році Батурицьку фортецю закладено осадчим і роз-

порядником лівобережних маєтностей Олександра Пясочинського Матвієм Стахорським.⁴ Місце на крутому обривистому березі Сейму поряд з монастирем і його церквами він вибрав не випадково. Справа в тому, що польські, осадчі, засновуючи нові містечка і фортеці, старалися відразу відкрити церкву. Адже населення Правобережжя було дуже набожне і воно охоче знімалося з насиджених місць туди, де могло справити релігійний обряд.⁵ Оскільки монастир вже діяв, то М. Стахорському було легше, ніж іншим осадчим, скликати сюди переселенців.

Є різні версії походження назви майбутньої гетьманської столиці. Як на нашу думку, найбільш реалістична з них дослідника Ю. Кругляка. «Очевидно, — зазначає він у своїй розвідці, — топонім походить від старовинного слова батури, що означає «фортеця, укріплення».⁶

Ця назва цілком відповідає тій меті, якій мало служити новоутворене поселення поблизу монастиря на кордоні з Московією. Польська влада, захопивши Придесення, нашвидкоруч створювала надійні форпости, які б унеможливили повернення царського війська на донедавна малозаселену територію.

Тому фортеця і помешкання осадників довкола неї збудовані були в стислі строки. Після 1625 року маємо наступну документальну згадку про місто, датовану 1631 роком. «И не ездя в Ботурин, поехал в Путивль» — свідчив 31 липня 1631 року реєстровий козак П. Худий.⁷ Невдовзі місто розрослося і вже мало чимало купців, які шукали вигідної торгівлі. У 1646 році російський полковник воевода Н. Одоевський доповідав-скаржився у Посольський приказ про те, що «черкасы литовского города Батура» перейшли кордон з вином і тютюном, і він їх вислав-повернув назад.⁸

Очевидно, будівництво потужної фортеці продовжувалось після закладання частоколу, первинних оборонних споруд і в наступні десятиліття. Причиною тому були слабкість укріплень, які дали можливість московському боярину Шеїну двічі у 1633 і 1634 їх взяти⁹ і очистити місто від польського гарнізону.

Для неповторення подібного поляки доклали чимало зусиль, аби належним чином укріпити вали, частоколи, поглибити рови. Невдовзі фортеця мала розгалужену сітку підземних комунікацій — порохові погреби, схови, вилазки, колодязі.

Зберігся опис Батурина 1654 року. Він свідчить про те, що на Чернігівщині з'явився досить міцний опорний пункт прикордоння: «г. Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон к озеру сделан город, земляной вал; по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три ворота проезжие; на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен; башни без верховь. Около того ж земляного города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города, вверх к озеру, огорожено столичным острогом, башень по той острожной стене нет. Межи той острожной стены, к воде, ритвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башням и по стене, 9 лишалаей, чугунные, железные. Да в том же городе поставлена церков дременая во имя светит. вел. Николы Чудотворца... Да в том же городе Б-не над озером на горе сделан панский двор: около того двора сделана изо рву осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым, меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротех башня, да три башни глухие, покрыты тесом; около того двора, подле острожные стены, с трех сторон сделан ров; а тот

острог перегорожен надвое стоячим острогом и сделаны два рва подле тех стен».¹⁰

Зростання прикордонного міста негативно позначилося на житті мешканців Батуринського монастиря, ченців та черниць, які поселилися у відлюдді, намагаючись уникнути релігійних утисків.

Давши поштовх зародженню поблизу себе фортеці, іноки-втікачі невдовзі зіткнулися з тією ж проблемою, від якої намагалися втекти. Після захоплення Польщею у 1618 році Придесення у Чернігові, Новгороді-Сіверську католики поступово забирають у православних церкви. Польська влада, безперечно, діяла таким же чином і в Батурині. На це, зокрема, вказує така переконлива деталь: з сусідніх монастирів на Московщині почали масово тікати ченці. Відоме прохання до Московського патріарха від Ісайї Копинського з Мгарського Лубенського монастиря про дозвіл на переселення 150 ченців,¹¹ яким набридли польські зазіхання на православну віру. Воно датоване ще 1622 роком. Подібна напружена релігійна ситуація в регіоні зберігалась і в наступні два десятиліття.

Так, у 1638 році з Густинського монастиря перейшло кордон 80 чоловік, з жіночого Ладинського — 50 сестер і 16 послушниць, з Мгарського — 14 ченців.¹²

У зв'язку з цим, мабуть, верховне чернецтво Крупицько-Батуринського монастиря і вимушене було звернутися до польського канцлера Г. Оссолінського з проханням виділити їм ділянку землі для перенесення монастиря.¹³ Нове місце тодішня влада наділила ченцям на низькому болотистому правому березі Сейму. Воно було важкодоступне. Так, Василь Шереметев 8 червня 1658 року, їдучи з Москви, довго не міг потрапити у Батурин, бо, як доповідав царю, «река Семь под городом разлилась из берегов, мало не на версту».¹⁴

Народні протипольські повстання, які охопили Україну, інші політичні події 1640-х—1650-х років зменшували потребу форсованими темпами завершувати будівництво монастиря. Але у 1655 році Батурин вигорів від страшної пожежі. Вона, мабуть, не обминула «старовинний»,¹⁵ «ветхий»¹⁶ монастир. Це і прискорило переселення ченців на правий берег Сейму.

3. БУНТІВЛИВЕ МІСТО

Перші поселенці — будівничі Батуринської фортеці покинули батьківщину — Правобережну Україну у надії на краще життя. Вони наважились на вирішальний для них доленосний крок, прагнучи бути вільними, не обтяженими податками, панщиною, визиском дедалі більше нахабніючої шляхти. Розпорядник лівобережних маєтностей Олександра Пясочинського Матвій Стахорський, як й інші осадчі, міг заманити на Присеймів'я сотні родин лише наданням їм права на землю без оплати оброку протягом 10—20 років, на інші податкові пільги. Дух свободи, невдоволення умовами гноблення кликав у дорогу найбільш працьовиті та енергійні селянські елементи.

Прикордонний форт Батурин являв собою на початку сільське поселення за дубовим частоколом. Місто і фортеця належали Олександру Пясочинському, який зацікавлений був, щоб у ньому селилось дедалі більше осадників. Вони через певний час мали дати йому великі прибутки.

Згодом місто перейшло у руки придвірного підскарб'я коронного Юрія Зтечині,¹ а з 1634 року — канцлеру Григорію Оссолінському.² Ще через деякий час — магнатам Любомирським.³

Напевне, на їхній період володіння містом для його мешканців завершився період «свободи», і вони, колоністи, мали вже сплачувати за надану землю не пільговий податок і т. п. Не всім це подобалося. Після переїзду виросли діти колоністів, які взагалі не знали про суть зобов'язання батьків. Втрачання попередньої свободи і повернення в залежний стан осадники сприймали болісно, з невдоволенням. Тому вони з прихильністю зустріли протипольський визвольний рух, очолюваний народними ватажками Я. Остряницею та П. Павлюком.⁴ Після поразки повстання польська влада наказала прибити для остраху батуриців у центрі Батурина відрубані голови повстанської старшини.⁵ Багатьом місцевим рядовим учасникам народних заворушень 1637—38 років довелось втікати від репресій у тоді російській Путивль. Однак не довго батуринці жили в покорі.

Повсталі козаки і селяни у 1648 році напали за наказом Б. Хмельницького на шляхту, яка заховалася у Батуринському замку, і перебили її.⁶

Відомо, що з 1649 року утворено батуринську сотню,⁷ яка спершу входила до Чернігівського полку,⁸ а з 1654 року — до Ніжинського.⁹

У січні 1654 року 1391 батуринець (в тому числі 640 козаків, 31 представник старшини, 715 міщан, 7 земських старост і бурмістр) присягнули на вірність Московії,¹⁰ яка через незнання уособлювалася ними як держава-охоронниця православ'я, країна більших вольностей, ніж їх мала Річ Посполита.

Промосковські настрої підсилювалися на терені майбутньої Гетьманщини загарбницько-недолугою політикою польських правителів. Обмеження в правах, вольностях, здійсненні релігійних обрядів викликали відповідну негативну реакцію, змушували шукати більш надійного захисту.

Північна Московія, розігруючи політичну карту, спекулятивно підігрувала українським перебіжчикам, втікачам від дій, утисків польського шляхетства. Державотворча слабкість вітчизняного керівництва, яке постало в ході визвольної боротьби, сприяла процесові добровільного закабалення визволеного від гніту люду сусідньою державою-союзником. Проте, як і полякам, московитам нелегко було завести свої кріпосницькі порядки на новій території та Батурині зокрема.

Після акту приєднання України до Московії польських володарів Батурина змінюють вітчизняні. Місто-фортеця за проханням наказного гетьмана Івана Золотаренка передається у користування йому. Але він і не пожив у ньому, бо того ж 1655 року у Батурині виникла страшна пожежа. І тому йому довелося просити у царя натомість заміни — Борзну та Глухів.¹¹ Опинившись без традиційного володаря-попечителя, міщани, козаки, очевидно, за прикладом Ніжина, Борзни відразу подбали про запровадження тоді ж у себе у місті магдебурзького права, магістрацького управління.

Міська адміністрація дбала про належне пошанування закону громадянами, забезпечувала порядок у населеному пункті, стійко стояла на сторожі інтересів батуриців. Магістрацьке управління досить позитивно вплинуло на формування у середовищі міських жителів твердих переконань щодо своїх прав та обов'язків. Дух свободи, волі, незалежності став символом міста на багатоліття. Батуриці мало не позбавили у 1663 році життя майбутнього гетьмана Івана Брюховецького, який, заїхавши у Батурина, прагнув силою, залякуванням повернути міщан, козаків на свій бік.¹² Водночас наступного року вони не підкорилися й 90-тисячній польській армії Яна Казимира.¹³

З невдоволенням у Батурині сприйняли у 1666 році приїзд у місто інші значні населені пункти, зокрема у Гадяч, Полтаву, Миргород, Лубни, Прилуки, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, царських воевод,¹⁴ які розіслали своїх підлеглих для перепису людності та збирання податків. Батуринці за короткий час переконалися у хибності своїх промосковських устремлінь. Воевода Тимофій Клокачов¹⁵ оселився в Батурині не сам. Збирачів податків охороняв великий загін московських стрільців.

І все ж, коли на Гетьманщині гетьман Іван Брюховецький підняв повстання проти Москви, мешканці Батурина не побоюлися виступити організованою силою проти своїх визискувачів. На початку лютого 1668 року повсталі козаки знищили у Батурині московську залогоу.¹⁶ Воеводу Т. Клокачова вони взяли у полон і відправили у Чигирин.¹⁷

У ті ж дні був убитий у Стародубі стольний князь Гнат Волконський, у Новгороді-Сіверську Ісак Квашнін. Козаки Лубен, Миргорода, Глухова, Прилук, Гадяча взяли під варту своїх воевод і відправили їх або в Чигирин, або в Крим.¹⁸

Розлючене військо північного сусіда спалило в науку свободолюбивому народу ряд українських міст, зокрема Переяслав,¹⁹ Ніжин,²⁰ Чернігів²¹ та інші населені пункти. Глухів, Конотоп та Батурин не понесли цієї кари завдяки клопотам тоді наказного гетьмана Івана Многогрішного, який, побачивши насування на рідний край великої армії, вирішив підкоритися силі «союзника», якому 12 років перед тим козаки багатьох північних міст присягали на вірність.

4. ГЕТЬМАНСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

Значною віхою у житті Батурина стало підписання у ньому в 1663 році Батуринських статей між представниками московського уряду та гетьманом Іваном Брюховецьким. Вони підтвердили Березневу угоду 1654 року з доповненнями: московським поміщикам потрібно було повертати втікачів-селян і заборонялось українським купцям завозити в Росію горілку й тютюн. У Батурині як одному з найбільших міст Гетьманщини Іван Брюховецький і козаки присягнули царю.¹

Після пожежі місто швидко відбудувалось: набуло ще кращого вигляду, ніж мало.

Вулиці посвіжіли. На них з'явилося чимало гарних і багатих осель. Вигідне розташування міста, збудовані у ньому дві великі фортеці вирішили його подальшу долю. У 1669 році на Глухівській раді старшина вибрала разом з гетьманом Дем'яном Многогрішним для нової гетьманської резиденції Батурин. Причому він був призначений тимчасовою столицею гетьманату: «А как дасть Бог, что Переяславль придет в свое совершенство прежнее, тогда бьем челом его царскому пресветлому величеству, чтобы жити в Переясловле».² Це пояснювалось тим, що московське військо, жорстоко придушуючи повстання гетьмана-изменника І. Брюховецького 1668 року, залишили «Ніжин зась и Чернігов и Переяслове міста попустошени и попалени».³ Згодом проголошений на Глухівській раді тимчасовий статус Батурина як гетьманської резиденції був усунутий життям. При Д. Многогрішному розпочинається будівництво-поновлення укріплень, яке завершується лише через п'ятнадцять років новим гетьманом Іваном Самойловичем.⁴

Останній турбується й про зведення у місті двох величних та розкішних палаців. Один, певно, постав на місці колишнього ветхого панського двору, а інший — на території так званої Гончарівки, нинішнього кутка Батурина.⁵

Прийшовши до влади з допомогою Москви, Іван Многогрішний відразу нажив серйозних опонентів-опозиціонерів у середовищі оточуючої старшини, яка була невдоволена тим, що «підказаний» царськими вельможами їхній керманіч — незнатного походження, до того ж, грубий, малограмотний діяч. Настрої наближених, проявлені у перші місяці після виборів, змусили його ретельніше подбати про власну безпеку.

У гетьманській резиденції невдовзі розміщується компанійський полк,⁶ в який набирають 1000 козаків для сторожової та поліцейської служби. У травні 1670 року в Батурин за проханням гетьмана, який безпідставно боявся заклоту серед старшини, невдоволеної його правлінням, уведено московських стрільців.⁷

Іван Многогрішний, опираючись на ці сили, однак, не стає сліпим виконавцем волі північного монарха, він дедалі впевненіше проводить свою самостійну лінію з певних питань. Позитивним фактом його біографії стає негативна оцінка ним Андрусівської угоди. Московським послам він дорікнув у своїй гетьманській рецензії: «Цар нас шаблею не брав — ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. А якщо Київ й інші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі іншого державця».⁸

Гетьманська опозиція, яка писала царю регулярно доноси на Івана Многогрішного, після вищезгаданих заяв швидко знайшла порозуміння у впливових колах Москви. У ніч з 12-го на 13-є березня 1672 року у Батурині стався заклот: генеральний обозний Петро Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич, генеральні судді Іван Самойлович та Іван Домонтович, полковники — переяславський Дмитрашка Райча, стародубський Петро Рославець та наказний ніжинський Уманець пробралися таємно в гетьманські покої, зв'язали гетьмана і під конвоєм стрільців вивезли його, прикритого овечою шкурою, в Москву.⁹ Так завершилися перші три роки життя нової гетьманської столиці.

У 1677 році частина старшини вирішила усунути з посади наступного гетьмана — Івана Самойловича. У Москву був відправлений донос про традиційну «измену» українського зверхника.

Стародубський полковник Петро Рославець ніби з цих причин просив навіть у царя забрати з Гетьманщини під його справедливе управління Стародубщину.¹⁰

Проте цар не повірив донощикам: І. Самойлович все-таки досить добре проявив себе перед тим у переможних чигиринських походах, 19 вересня 1676 року на його користь зрікся гетьманства правобережний гетьман Петро Дорошенко.¹¹ У Батурині ретельно провели слідство щодо мети наклепницького доносу, кола учасників змови. Генеральний суд визначив позбавити життя П. Рославця, ніжинського протопопа С. Адамовича, засудити переяславського полковника Дмитрашку Райчу та прилуцького Лазаря Горленка до тілесного покарання.¹² За милосердним проханням гетьмана вирок було пом'якшено: П. Рославця та С. Адамовича відправили в Москву для наступного заслання до Сибіру. Д. Райча та Л. Горленко деякий час перебули в тюрмі.¹³

Все ж ці пом'якшені репресивні заходи аж ніяк не вплинули на потаємні змагання у найближчому гетьманському середовищі за керівну булаву. Через десять років, під час невдалого походу козацько-московського війська на Крим, невдоволені гетьманським управлінням старшини, користуючись зручною нагодою, переконують Москву і зацікавлені політичні сили у «зраді» І. Самойловича. Цього разу він був позбавлений гетьманського уряду.

Особливо статус гетьманської столиці підвищується при правлінні гетьмана Івана Мазепи. Сюди поспішають іноземні послы, резиденти, паломники. Гетьманська адміністрація влаштовує їм урочисті зустрічі-прийоми. Так, посольство Шакловитого від царя у 1688 році було прийнято на найвищому рівні. Під час банкету і проголошення тосту Мазепою в резиденції стріляли з 26 гармат.¹⁴ Новообраному гетьману, як і його попередникам, доводилося з перших днів думати про надійну власну систему захисту — збереження гетьманської влади. Адже утриматись на такій високій посаді було нелегко. І не тільки завдяки місцевим зазіханням на булаву. Як довідуємось з допиту Лазаря Шагарова та Афоньки Бочарова,¹⁵ їх ще в серпні 1687 року, якраз невдовзі після виборів, послали таємним чином «проведать про новообраного гетмана про Ивана Степановича Мазепу, и об его гетманском поведении, что у него в Батурин делается».¹⁶

Шпигуни, розкриті в резиденції, були відпущені «безь задержанія», з проїзним листом. Але все це, звичайно, дало повчальний урок гетьману як далі жити, які суворі реалії його володарювання.

Небезпідставно підозрюючи про можливі майбутні сепаратистські або підступні дії приближених полковників, які, при тих чи інших неприйнятних для них обставинах, могли напряду звертатися до Москви, як це раніше трапилося з стародубським полковником П. Рославцем, Іван Мазепа просить у 1688 році у царів дозволу «да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть».¹⁷

Розширення-збільшення у наступні роки охоронного війська при гетьмані унеможливлювало здійснення у резиденції підступного заклоту, применшувало значимість впливових полковників-конкурентів на гетьманську булаву. Регулярні добре навчені бойові підрозділи, підпорядковані лише І. Мазепі, згодом стають солідною владною протипагою хитким елементам в збереженні миру, спокою на Гетьманщині, зручним інструментом у зміцненні його позицій у стосунках з старшиною, московським урядом.

Іван Степанович заводить у гетьманській столиці суворі, навіть жорсткі порядки, які сприяють знову ж таки утвердженню його влади, авторитету та й, зрештою, й стабільності в Україні. Так, паломник старець Леонтій, проминаючи 1700 року Батурин, відразу зрозумів, що він потрапив не у звичне придорожнє місто. Чужинцю варта влаштовує ретельну перевірку.

«Генваря в 22 день приходом в Батурин град, — пише він у своїх записках, — и у градских ворот караулы, Московскія стрельцы на карауле стоят, и караул остановил нас у проезжей башни: стали нас спрашивать — что за люди, откуда идите, есть ли у вас проезжая грамота? (...) И они повели нас до съезжей избы, пятисотной принял у нас лист государев и прочетши, велел нам отвести двор — стоят; и приказал нам дать коням корму».¹⁸ Можливо, сувора перевірка стрільців воеводи вплинула на дещо критично-скептичну оцінку побаченого: «Город... на горе, красовит, город земляной. Строеие в нем поплоче Глухова, и светлицы гетманскія — ряд делу. И город не добре крепок, да еще столица гетманская».¹⁹ Хоча все ж фортеця, мабуть, дійсно на той час постаріла. Не випадково у кінці XVII віку архітектор Адам Зерникау зробив проект укріплення Батурина.²⁰ Все ж із певних причин (постійні військові походи, будівництво Київської фортеці) серйозної реставрації оборонних споруд у гетьманській столиці у подальші роки не відбулося. Але в 1700 році, якраз після приїзду старця Леонтія, у Батурин був направлений з Москви відомий зодчий Дмитро Аксамитов²¹ для ведення нового будівництва. На початку XVIII століття, як

свідчать укладені контракти, у гетьманській столиці інтенсивно будувались кам'яні хорони для гетьманської старшини та заможних міщан. У цей час серйозно оновлено укріплення фортеці-палацу, де жив гетьман (про це повідомляв Кочубей у своєму доносі царю).²³ Місцеперебування гетьмана оточили з боку міста глибоким ровом. Через нього було прокладено міст, на якому стояла сторожа.²⁴

При І. Мазепі Батурин швидко перетворився не тільки у квітуче місто, але й в столицю духовності, культури. У ньому було п'ять храмів. За пропозицією Київського митрополита Варлаама Ясинського у 1692 році у гетьманську столицю в церкву святої Живоначальної Трійці, був поставлений його намісник, з особливим статусом протоієрей «первый по кievской протопоп, чести ради гетманской, яко же и кievский первый, чести ради столицы первобытнoй самодержавцев рoсийских».²⁵

Наступного року в Батурині поселився митрополит Никодим,²⁶ грек за походженням. Місто мало церемоніальний оркестр, хор.²⁷ Гетьман зібрав у своїй розкішній резиденції, як свідчив французький дипломат Жан Балюз у 1704 році, велику колекцію картин, «а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки».²⁸ Посол переконався також у тому, що господар резиденції отримував і читав французькі та голландські газети.²⁹

У руки книголюба І. Мазепи у кінці XVII століття потрапляє безцінна духовна писемна пам'ятка українського народу Пересопницьке Євангеліє.³⁰ Він передає її у збудований на власні кошти кафедральний собор у Переяславі з таким приписом:

«Сіє Євангеліє прислано й дано єсть од ясновельможного Його Милости пана Іоанна Мазепи військ його царського пресвітлого величества запорозьких, обох сторін Дніпра Гетьмана, й славного чина святого Апостола Андрея Кавалера, до престола Переяславського Єпископського, Котрий од його ж Ктиторської милости создан, оновлен, і драгоцінними утвари церковними украшен при приосвященном Єпископі Захарії Корниловичі. Року 1701 Априля 17 дня».³¹

У 1690 році з ініціативи малоосвіченого Московського патріарха Іоакима на соборі було брутально засуджено українські книги С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших письменників, накладено на них «проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многубо».³² Незважаючи на це, у Чернігівській друкарні завдяки дружбі Лазаря Барановича, Феодосія Углицького з гетьманом продовжували виходити духовні, наукові, художні книги. За нашими оцінками, під час правління Мазепи у Чернігові побачило світ близько 40—50 видань.³³

У 1700 році Мазепа попросив ченців Крупицько-Батуринського монастиря перекласти для нього і для мирян тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Іова. Невдовзі він вийшов друком під заголовком «Толкованіє Григорія Двоєслова на книгу Іова за щасливого владенія Его Царского Пересветлаго Величества войска Запорозскаго обоих стран Днепра гетмана ясновельможнаго его милости пана Іоанна Стефановича Мазепы его ж коштом и иждивенієм преведесе сія духовная книга на спасеніє его и всех чтущих и пользу приемлющих от нея».³⁴

Цікаво, що відразу після церковно-духовної реакції, що пішла з Москви, І. Мазепа надав прихисток для спокійної та безцензурної роботи у 1690—1692 роках відомому українському письменнику, дячку Дмитру Тупталу³⁵ (з 1703 по 1709 рік — митрополит Ростовський).

який під Батурином з натхненням пише життя святих «Четї-Мінеї», зустрічається з Мазепою.³⁶

Оточення гетьмана теж було високоосвічене. З 1690 по 1708 рік у Батурині служив писарем, канцеляристом і збирав, колекціонував документи автор найбільшого авторитетного українського літопису Самійло Величко.³⁷ Знаменитий архітектор і військовий інженер А. Зерникау,³⁸ переїхавши до гетьманської столиці, написав у ній восьми-томне дослідження про будову фортець, готував проекти перебудови оборонних укріплень України за голландською манерою.³⁹ Його перу належить і написана тут праця «Про походження святого духу від святого отця».⁴⁰

Діячі культури, мистецтва, прихильно і з розумінням зустрінуті в гетьманській резиденції, саме тому присвячували свої книги Іванові Мазепі (С. Яворський — «Луна голосу, що волає в пустелі», 1689; І. Орновський — «Муза роксолянська», 1688; П. Орлик — «Алцід російський», 1695; П. Армащенко — «Театр зголошеної слави», 1699; А. Стаховський — «Дзеркало від писання», 1705).⁴¹

Побожний володар Гетьманщини регулярно молився у монастирі.⁴²

Не випадково у гербі гетьмана домінують три символи: хрест, зірка, півмісяць.⁴³ За дослідженням хранителя рукописів і рідкісних книг фондів Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського І. Ситого, подібні ознаки мав і герб Батурина.⁴⁴ Хрест у ньому символізує православ'я, захист від ворога, зірка і місяць — вказують шлях до неба, до Бога.⁴⁵ Ці принципи-орієнтири були теж найважливішими для І. Мазепи.

У 1705 році поет і релігійний діяч Антоній Стаховський у книзі «Дзеркало від писання божественного», виданій у Чернігові, писав:

Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє,
В Хресті Мазепів славне місце собі має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись, тріумфи готує.
Все добре, наче Місяць, пробува на віки,
Все удостоїть жити, де ангельські ліки.⁴⁶

На печатці 1671 року⁴⁷ бачимо герб гетьманської столиці з красномовними натяками: хрест розміщений на серці. Крім того, до нього прикладено козацький прапор. Це означало, що батуринці живуть з Богом у душі й серці. Прикладена до серця корогва символізувала їхню готовність завжди високо тримати прапор боротьби за справедливість та православну віру.

Духовні прабатьки гетьманської столиці — ценці своєю незламністю і вірністю Богу та Україні передали у спадок нащадкам-наступникам головний і визначальний життєвий заряд енергії — заповіт: стійко і мужньо до останнього подиху боронити Вітчизну, православний люд від кривдників, зазіхачів на права і свободи українського народу. Гетьман Іван Мазепа, як і жителі гетьманської столиці, дійсно у вирішальну годину 1708 року діяли так, як підказували їм їхні символи. Вони стали на захист міста і України. Вони пережили гіркоту поразки, прийняли мученицьку смерть, але незламними пішли до Бога.

ЗОЛОТИЙ ВІК БАТУРИНА. (1625—1707 р.р.)

1. ПЕРШОПОСЕЛЕНЦІ

1. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 140.
2. Волк-Карачаевский В. Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 117.
3. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625—1760 г.г.) // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 106.
4. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — С. 5; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 34.
5. Польському королю Стефану Баторію, який прийшов до влади 1 травня 1576 року, після невдалих спроб приборкати вільних запорожців репресіями, довелося восени 1578 року піти на компроміс і довести реєстр козаків до 500. «Тот же король Стефан, — пише Лизогубівський літопис, — опроч старинного города козацкого Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем для зимовых квартал и платил всякому козаку в год по «червонцу и кожухе». Ці слова майже дослівно взято з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки. Про те, що не Батурин, а саме Терехтемирів (у літописах та історичних дослідженнях вживається назва як Терехтемирова, так і Трахтемирова) призначений Баторієм головною козацькою резиденцією, пишуть Василь Рубан у «Короткому літописі Малої Росії» (1777 рік), Самійло Величко в «Літописі» (початок XVIII століття), Станіслав Зарульський в «Описі про Малу Росію та Україну» (XVIII століття). Згадане стверджує у 1760-х роках російський історик Г. Міллер. «Тоді, — зазначає він, — Трахтемирів учинився козацьким головним містом, як спочатку ним було місто Черкаси, котрого честь згодом дісталась місту Чигирину». Проте й ці свідчення вторинні і загалом не відповідають дійсності, перебільшують заслугу С. Баторія. А. Стороженко у ґрунтовному дослідженні «Стефан Баторій і дніпровські козаки» доводить, що польський король заснував Трахтемирів не як козацьку столицю, чи головне їхнє місто, а всього-на-всього для «облаштування в ньому лазарету» для хворих і поранених реєстровців. Першим підняв статус цього містечка до «столичного» польський літописець Павло Пясецький в 1646 році у своїй «Хроніці». За ним називає Трахтемирів «військовим центром» козаків у виданій в 1663 році в Парижі «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє, який відвідав Україну в середині XVII століття і був знайомий з польськими хроніками. Далі заслуги містечка зростають під пером історика Самуїла Грондського («Гісторія...», 1676 р.), поета Самуїла Твардовського (поема «Війна домово...», 1681 р.). Помилкова історично-літописна гіперболізація статусу Трахтемирова, мабуть, виникла все ж небезпідставно, адже з 1576 по 1672 рік місцевий Трахтемирівський монастир був головним для Запорізької Січі, він призначав духовних осіб у навколишні парафії, козацькі церкви.
6. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — С. 124.
7. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. — СПб, 1846. — С. 2.
8. Янк М. Топонімічний словник-довідник Української РСР. — К., 1973. — С. 19.
9. Замлинський В. Богдан Ружинський // Дніпро. — 1990. — № 4. — С. 132.
10. Русіна О. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 91.
11. Рыбаков Б. Русские карты Московии XV — начала XVI века. — М., 1974. — С. 59.
12. Материалы по истории русской картографии. — К., 1899. — Вып. 1. — Карта № XXVIII.
13. Там само. — Карта XXVII.
14. Нині територія Лубенщини Полтавської області.
15. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецке (1590—1648 г.г.). — К., 1896. — С. 3.
16. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 291.
17. Онуфрійчук Ф. За православну козацьку Україну — Вінніпег (Канада), 1987. — С. 43.
18. Там само. — С. 44.
19. Історія християнської церкви на Україні. — К., 1993. — С. 160.
20. Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 160.
21. У 1636 році канцлер великої корони Георгій Оссолінський видав ігумену Іоанну з братією грамоти на володіння, в якій кілька разів монастир називається «давнім». Очевидно, він дійсно існував ще раніше, його пограбували і розорили монголо-татари у XIII—XV столітті.
22. Синодик Крупицько-Батуриного монастиря // Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського. — Інв. № АЛ-1221. — С. 40.
23. Так само.

24. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 376.
25. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Книга третья. — С. 299.
26. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 387.
27. Там само. — С. 206.
28. Там само. — С. 207.
29. Сюди, до речі, у 1642 році переселилось чимало ченців Трубчевського монастиря з Московії. Очевидно, це були втікачі з Правобережжя, що не прижилися в умовах духовної зашкарублості, обмеженості і невігластва московського чернецтва.
30. К портрету Адама Киселя // Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — август. — С. 748.
31. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 265.
32. Крупицкий монастырь св. Николая // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1862. — 1 ноября. — С. 707.
33. Очевидно, це місце нинішньої північної околиці Батурина. У 1983 році археолог А. Облонський тут виявив на площі 1,2 гектара культурний шар (погужністю 0,6—0,8 м), що датується Х—ХІІІ століттям. (Ситий Ю. Археологічні старожитності Батурина та його околиць // Слов'яно-руські старожитності північного Лівобережжя. — Чернівці, 1995. — 83).
Отже, ця промовиста деталь не заперечує можливість існування у згаданому місці й давнього монастиря, в залишках якого через кілька століть оселилися ченці-втікачі з Правобережжя. На жаль, ретельні археологічні дослідження у Батурині ще не проводились. А саме вони повинні поставити всі крапки над «і» у визначенні місця монастиря, меж фортеці тощо.
34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 817.
35. Задко В. Неподалік від Батурина // Голос Присеймів'я (Бахмач). — 1993. — 30 квітня.
36. Кербутовский девичий монастырь // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1865. — 15 февраля. — С. 111.
37. Там само. — 15 марта. — С. 172.
38. Там само. — 15 февраля. — С. 111.
39. Краєзнавець з Борзни М. Москаленко записав свідчення місцевих жителів про це: «Житель Кербутівки 82-річний Ф. І. Микитенко, посилаючись на спогади покійної матері, твердить, що дерев'яний монастир розібрали і перевезли в Магаліїв (можливо, Гамаліїв на Роменщині). Але йому заперечує 88-річний І. К. Тараленко. У роки війни він проходив через Рильськ (Курська область). Раптом на пагорбі побачив монастир з п'ятикупною церквою. На брамі, до якої вели дерев'яні сходи, побачив напис «Кербутовский девичий монастырь». (Москаленко М. На берегах Борзни-ріки. — Чернівці, 1995. — С. 103).

2. ФОРТЕЦЯ

1. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. К., 1898. — т. 2. — С. 2.
2. Там само. — С. 2.
3. Краєзнавець Михайло Ісаєнко у 1860 році записав у Батурині повір'я: «Народ говорить, що Батурин будували разом з Коропом. Коли закінчили той та другий, то й кажуть: ну, будемо дивитися, хто в Батурині і Короп увійде першим жити. Якщо в Короп увійде першим жити бідний, то він (Короп) буде містом багатим; якщо ж в Батурині першим жити прийде багатий, то він (Батурин) буде в майбутньому бідним містом. Ось і дивляться: в Короп увійшов бідний, а в Батурин багатий». (Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 14).
4. Н. М. Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — т. III. — июль. — С. 337.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т.V; — С. 270.
6. Родаченко І. Батурин // Україна. — 1969. — № 5. — С. 10.
7. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — т. I. — С. 114.
8. Там само. — С. 428.
9. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 1.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 816.
11. Москаленко М. На берегах Борзни-ріки (краєзнавчі нариси). — Чернігів, 1995. — С. 92.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 486.
13. Задко В. Неподаляк від Батурина // Голос Присеймів'я (Бахмач), — 1993. — 30 квітня.
14. Барсуков А. Род Шереметевых. — СПб., 1888. — Кн. 5. — С. 73.
15. Підтверджуючий універсал гетьмана Юрія Хмельницького монастирю на землю 1659 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 154. Оп. 1. — Од. зб. 9.
16. Линевиц П. Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. Отдел второй. — 1852. — № 3. — С. 16.

3. БУНТІВЛИВЕ МІСТО

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 129.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 456.
3. Чернігівщина, Енциклопедичний довідник, — К., 1990. — С. 47.
4. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 589.
5. Там само; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Чернігів, 1994. — С. 11.
6. Там само.
7. О. Лазаревський віднайшов в архівах прізвища деяких батуринських сотників, які займали цю посаду в різні часи: Сава Михайлів (1654), Сава Мишуренко (1659), Хома Михайлович Гнилозубенко (1664), Григорій Карпович Коровка-Вальський (1669—1671), Василь Семенович Болдаковський (1673), Ярема Андрій (1676—1689), Дмитро Нестеренко (1691—1708), Григорій Яковенко (1710), Яків Іванович Долинський (Сученко) (1713), Федір Данилович Стожок (1713—1732), Іван Григорович Костенецький (1732), Олексій Демидовський (1745—1750), Дмитро Климентович Стожок (1750—1767), Микита Смяловський (1781).
8. Корбач І. Шляхами століть. — К., 1992. — С. 46.
9. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 145.
10. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. III. — С. 538—539.
11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 94; Москаленко М. На берегах Борзни-ріки (краєзнавчі нариси). — Чернігів, 1995. — С. 22.
12. Ісаєнко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 1. — С. 3.
13. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 251—252.
14. Там само. — С. 261.
15. Там само. — С. 541.
16. Ісаєнко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // ЧГВ. — 1860. — № 8. — С. 52.
17. Там само.
18. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 541.
19. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — С. 85.
20. Морозов О. Московський погром в Ніжині // просвіта (м. Ніжин). — 1992. — № 1 — листопад, грудень. — С. 2.
21. Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 104; Русская старина. — 1903. — Т. 115. — сентябрь. — С. 673.

4. ГЕТЬМАНСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

1. Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 92.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — т. 8. — С. 94.
3. Літопис Самовидця. — С. 104.
4. Мусянко П. Подих давнини глибокої. — К., 1972. — С. 64.
5. Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село (Бахмач), — 1971. — 10 липня.
6. Аркас М. Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 242.
7. Там само. — С. 243.
8. Там само. — С. 244.
9. Матвеев П. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года // Русская старина. — 1903. — Т. 115. — сентябрь. — С. 667.

10. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 305.
11. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 132.
12. Бантыш-Каменский. История Малой России. — С. 305.
13. Там само.
14. Востоков А. Посольство Шакловитаго к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — май. — С. 203.
15. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — т. 24. — январь, февраль, март. — С. 47.
16. Там само. — С. 48.
17. Востоков А. Посольство Шакловитаго к Мазепе. — С. 215.
18. Отрывки із путевых записок старца Леонтія (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.
19. Там само.
20. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967. — С. 60.
21. Там само.
22. Дмитро Васильович Аксамитов збудував центральний корпус палацу Лефорта (1697—98) в Москві. Ймовірно за його проектом змуровано мури, башти і церкву Києво-Печерської лаври.
23. Костомаров М. Мазепа. — М., 1992. — С. 218.
24. Зубенко-Царьков М. Чарівна подорож. — К., 1972. — С. 18.
25. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кв. 6. — С. 336.
26. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 9. — С. 40.
27. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — С. 13.
28. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 124.
29. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988. — С. 105.
30. Задко В. В слові — історія // Голос Присяїв'я (м. Бахмач). — 1993. — 10 липня.
31. Вілодід О., Бражник І. Пересопницьке Євангеліє і клятва президента Л. Кравчука.
32. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 141.
33. Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 3. — С. 27.
34. Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651—1709 г.г.). — СПб., 1891. — С. 50.
35. Д. Туптало у 1682—1683 р.р. був ігуменом Крупицько-Батуринського монастиря. У 1703 році його призначають за наказом Петра I митрополитом Ростовським. Він, загалом негативно настроєний щодо петровських реформ, царського втручання в церковні справи, гнітюче сприймає спалення Батурина, сумні вістки з України і, тяжко захворівши, помирає в 1709 році.
36. Павленко С. Іван Мазепа і книга. — С. 27.
37. У кінці 1708 року він як «ізменник» потрапив до в'язниці і провів у ній, згодом, 7 років.
38. Він похований в Некрополі біля Крупицько-Батуринського монастиря.
39. Січинський І. Іван Мазепа. Людина і меценат. — Філадельфія, — 1951. — С. 31.
40. Задко В. Неподалік від Батурина // Голос Присяїв'я (Бахмач). — 1993. — 30 квітня.
41. Шевчук В. Від упорядника // Мазепа. — К., 1992. — С. 7.
42. У ньому, очевидно, були поховані його дружина та малолітні діти Варвара та Іван. У «Синодику» Крупицько-Батуринського монастиря записана на них поминальна (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Ін. № АЛ-1221. — С. 54).
43. Мазепа. — К., 1993. — С. 52.
44. Ситий І. Герб Батурина // Голос України. — 1993. — 30 березня.
45. Там само.
46. Іван Мазепа. — К., 1992. — С. 104.
47. Книга Забелы // Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського. — Інв. № АЛ-395.